

KOGNITIV PSIXOLOGIYADA SHAXS MUAMMOSI TADQIQI**Sharafutdinova Xadichaxon Gulyamutdinovna***Termiz davlat univetsiteti dotsenti, p.f.d. (DSc)*

Annotatsiya. Mazkur maqola kognitiv psixologiyada shaxs muammosini o‘rganishning psixologik xususiyatlarini ilmiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ushbu muammo yuzasidan ijtimoiy kognitiv psixologiya doirasida bir nechta asosiy tushunchalar va nazariyalar kognitiv jarayonlar va ijtimoiy voqelik o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni tushuntirish tahlil qilinib, ularning ahamiyatlilik darajasi yoritilgan. Kognitiv psixologiyada F.Xayder va J.Kellilarning atributsiya nazariyasi, amerikalik psixolog J.A.Kellining "Shaxsiyat konstruksiyalari psixologiyasi" nazariyasining mazmuni va ijtimoiy ahamiyati bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar. Shaxs, kognitiv psixologiya, shaxs konstruktleri, nazariya, atributsiya jarayonlari, atributsiya

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИЧНОСТНОЙ ПРОБЛЕМЫ В КОГНИТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ**Шарафутдинова Хадичахон Гулямутдиновна***доцент, кандидат наук (DSc) Термезского государственного университета*

Аннотация. Данная статья посвящена научному анализу психологических особенностей изучения проблемы личности в когнитивной психологии. В этой связи анализируются несколько основных концепций и теорий в рамках социально-когнитивной психологии, объясняющих взаимодействие когнитивных процессов и социальной реальности, и подчеркивается их значимость. В когнитивной психологии описываются теория атрибуции Ф. Хайдера и Дж. Келли, содержание и социальное значение теории «Психологии личностных конструктов» американского психолога Дж. А. Келли.

Ключевые слова: Личность, когнитивная психология, личностные конструкты, теория, процессы атрибуции, атрибуция

A STUDY OF PERSONALITY IN COGNITIVE PSYCHOLOGY**Sharafutdinova Khadichakhon Gulyamutdinovna***Associate Professor, PhD (DSc), Termez State University*

Abstract. *This article is devoted to the scientific analysis of the psychological characteristics of personality studies in cognitive psychology. In this regard, several key concepts and theories within social-cognitive psychology that explain the interaction of cognitive processes and social reality are analyzed and their significance is emphasized. In cognitive psychology, the attribution theory of F. Heider and J. Kelly, as well as the content and social significance of the "Psychology of Personality Constructs" theory by American psychologist J. A. Kelly, are described.*

Keywords: *Personality, cognitive psychology, personality constructs, theory, attribution processes, attribution*

Shaxs ko'pincha kishining ijtimoiy, orttirilgan fazilatlari yig'indisi sifatida belgilanib, shuni anglatadiki, shaxsiyat xususiyatlari genetik yoki fiziologik jihatdan aniqlangan va hech qanday tarzda ijtimoiy hayotga bog'liq bo'lmagan xususiyatlarni o'z ichiga olmaydi. Shaxsning ko'plab ta'riflarida shaxsiyat xususiyatlari insonning kognitiv jarayonlarini yoki individual faoliyat uslubini tavsiflovchi psixologik fazilatlarni o'z ichiga olmasligi ta'kidlangan, boshqalar bilan munosabatlarda va jamiyatda namoyon bo'ladiganlar bundan mustasno. "Shaxs" tushunchasi odatda ko'proq yoki kamroq barqaror bo'lgan va insonning individualligiga guvohlik beradigan, boshqalar uchun mazmunli bo'lgan harakatlarini belgilaydigan fazilatlarni o'z ichiga oladi. [3]

Ijtimoiy kognitiv psixologiya doirasida bir nechta asosiy tushunchalar va nazariyalar kognitiv jarayonlar va ijtimoiy voqelik o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tushuntirishga yordam beradi. Bunday nazariyalardan biri F. Heider va J. Kellyning atributsiya nazariyasi bo'lib, u odamlar boshqa odamlarning xatti-harakatlarining sabablarini qanday tushuntirishlarini tushuntiradi. U ichki (shaxsiy) va tashqi (vaziyatga bog'liq) atributsiyalarni xatti-harakatlarni tushuntirishning asosiy usullari sifatida belgilaydi. Bu nazariya xatti-harakatlarning sabablari haqidagi tasavvurlar shaxs haqidagi tasavvurlarga sezilarli darajada ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Masalan, xotira identifikatsiyani shakllantirish bilan bog'liq ma'lumotlarni saqlash va qayta tiklashda rol o'ynaydi. Shaxsiy xotiralarimiz, e'tiqodlarimiz va tajribalarimiz o'zimizni va dunyoni tushunishimizni shakllantiradi. Xotiradagi individual farqlar biz o'zimizni qanday qabul qilishimizni va hayotimizda qanday voqealarni muhim deb bilishimizni aniqlashi mumkin.

Shaxsning kognitiv psixologiyasi zamonaviy psixologiyada asosiy tadqiqot sohasi bo'lib, ichki kognitiv jarayonlarni va ularning shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Ushbu ilmiy fan insonning kognitiv mexanizmlari, masalan, idrok, fikrlash, diqqat va xotira shaxs xususiyatlarining rivojlanishi bilan qanday o'zaro ta'sir qilishini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratadi. Shaxsning kognitiv psixologiyasi shaxslarning

tashqi dunyodan ma'lumotni qanday o'zlashtirishi, qayta ishlashi va talqin qilishiga, shuningdek, bu jarayonlar ularning e'tiqodlari, qadriyatlari, xarakteri va xatti-harakatlarini qanday shakllantirishiga qaratilgan. Ushbu fanning muhim maqsadi kognitiv mexanizmlar va shaxsning psixologik jihatlarini shakllantirish o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdir. [2]

Kognitiv psixologiyada F.Xayder va J.Kelli tomonidan yozilgan atributsiya nazariyasi Gestalt psixologiyasidan ilhomlanib, atributsiya nazariyasi ijtimoiy xulq-atvorni idrok etish va talqin qilishni o'rganadi. Nazariya asoschisi F. Xayder uning asosiy g'oyalarini o'zining "Shaxslararo munosabatlar psixologiyasi" (1958) asarida bayon qilgan va G.Kelli bu ishni "sabab sxemalari" tushunchasini kiritish va atributsiya turlarining tipologiyasini ishlab chiqish orqali davom ettirgan. Atributsiya nazariyasi odamlar voqealarni qanday talqin qilishini va bu ularning fikrlashi va xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishini tushuntiradi.

F.Xayder va G.Kellining sabab-oqibat atributsiyasi nazariyalari F.Xayderning sabab-oqibat atributsiyasi nazariyasi F.Xayder atributsiya jarayonlarini tadqiq qilishning asoschisidir. Uning kontseptsiyasiga ko'ra, odamlar dunyoning izchil va izchil manzarasini shakllantirishga intiladilar va bu harakat jarayonida ular "boshqa odamning xatti-harakatlarining sabablarini va eng avvalo, uni keltirib chiqargan sabablarni o'zlariga tushuntirishga urinishlar natijasida" kundalik psixologiya "ni rivojlantiradilar" [5]. "Biz berilgan hodisani shaxs ichida joylashgan yoki undan tashqaridagi omillar bilan tushuntiramizmi" (masalan, insonning xatosi uning ichki sababni ifodalovchi past qobiliyatlari bilan yoki tashqi sabab bo'ladigan vazifaning qiyinligi bilan izohlanishi mumkin), bundan tashqari, tushuntirishning mohiyati "har bir alohida holatda nafaqat sub'ektning rivojlanish darajasi va o'z motivatsiyalari bilan, balki kognitiv muvozanatni saqlash zarurati bilan ham belgilanadi" [5, 298-bet]. Misol tariqasida, kutilgan harakatlar va tanish odamdan keladigan reaksiyalar o'rtasida tafovut mavjud bo'lganda, kognitiv muvozanat buziladi va biladigan odamda psixologik kuchlar o'ynaydi, uni tiklashga harakat qiladi.

Ro'yxatda keltirilgan strukturaviy elementlar uch o'lchovli kognitiv makonni tashkil qiladi, bu yerda turli elementlarni idrok etishni muvofiqlashtirish jarayoni ularning harakatlarining sabablarini aniqlashning bir qismi sifatida sodir bo'ladi. Masalan, xodim shunga o'xshash sharoitlarda boshqa xodim kabi harakat qiladimi? Vaziyat o'zgarishi bilan uning xatti-harakatlarida qanday o'zgarishlar bo'ladi? Xususiyatlar va vaziyat omillarini tushunish kelajakdagi xodimlarning xatti-harakatlarini bashorat qilish va nazorat qilish, shuningdek, ularning ish faoliyati uchun motivatsion tizimni rejalashtirish imkonini beradi.

Kishilar boshqalarning xatti-harakatlarini tushuntirishda vaziyat bosimini e'tiborsiz qoldirishga, ularning yomon shaxsiy fazilatlarini (aql, qobiliyat, motivatsiya va boshqalar) aytib o'tishga, boshqalarning muvaffaqiyatsizliklarini ichki omillarga bog'lashga moyildirlar. Ular agar boshqalar yomon ishlayotgan bo'lsa, bu ularning o'z ayblari va vaziyatni

ayblashning hojati yo'qligiga ishonishadi. Odamlar o'zlarini ijobiy tomondan ko'rsatishga, o'zlariga bo'lgan ishonchni oshirishga va muvaffaqiyatsizliklarini tashqi vaziyat omillariga (mablag'larning yetishmasligi, yomon iqlim, qobiliyatsiz hamkasblar) bog'lashga moyildirlar. Ular agar ishlar ular uchun yomon ketsa, vaziyat va yomon bo'ysunuvchilar aybdor, lekin o'zlari emas, deb hisoblashadi va x.k..

Amerikalik psixolog J.A.Kellining "Shaxsiyat konstruktsiyalari psixologiyasi" nazariyasi shaxsga eng o'ziga xos va samarali kognitiv yondashuvlardan birini ifodalaydi. Ushbu nazariyasining markazida turadigan shaxs konstruktsiyasi tushunchasi shaxs bilish jarayonida voqealarni o'z tajribalariga asoslanib oldindan ko'ra bilishlari g'oyasini o'zida mujassam etadi. Konstruktsiya - bu "ob'ektiv tashqi sharoitlarni talqin qilish" dan iborat bo'lib, individual tajriba "shaxsiy konstruktsiyalar prizmasidan filtrlanadi. Kelli nazariyasida markaziy o'rinni egallagan shaxs o'z dunyosining faol quruvchisi sifatida qaraladi.

J.A.Kelli inson shaxsiyati g'oyasini shaxsning nimaga qodirligini belgilaydigan, uning imkoniyatlari chegaralarini belgilaydigan qat'iy mavjudot sifatida rad etib, u qarama-qarshi pozitsiyani egallaydi: inson nima qilsa, u kimligini belgilaydi. Kellining shaxsiyat nazariyasining metodologik asosi u ishlab chiqqan konstruktiv alternativizm nomi bilan atalib, zamonaviy fan falsafasining dominant ta'limoti bo'lgan pozitivizmga qarshi kurashuvchi vosita bo'lib xizmat qildi. Kellining yangi metodologiyasi insonni o'rganishda tabiiy-ilmiy yondashuvning cheklovlarini, uning ma'naviy, ijtimoiy va ob'ektiv bo'lmagan tabiatga egaligini ta'kidlaydi.

Shaxs konstruktsiyalar - bu inson yaratadigan va keyin dunyoga singdirishga yoki unga moslashishga urinadigan kognitiv shablonlardan iborat bo'lib, ular hodisalarning tasvirlari yoki ramziy ifodalari emas, balki ularni boshqarish usullari sifatida qaraladi. Konstruktsiyalar - bu haqiqatni idrok etish va tushunish, kishilarning tajribalarini o'xshashlik va farq qoidasiga muvofiq tashkil qilish usullaridir. Konstruktsiya shaxsning dunyoqarash tizimining asosiy elementi bo'lib, "ikki yoki undan ortiq obyektlarning bir-biri bilan umumiy jihatlari va shuning uchun ularni uchinchi obyektidan yoki bir nechta boshqa obyektlardan ajratib turadigan narsa". Masalan, uchta tanishni taqqoslashda, odam ulardan ikkitasining ochiq, uchinchisining esa yopiq ekanligini ta'kidlaydi. Bu ochiq, yopiq konstruktsiyani yaratadi, undan keyin odam boshqa odamlarni baholashda foydalanadi.

Shaxs konstruktsiyalari nazariyasi 12 ta taklifda shakllantirilgan bo'lib, birinchi taklif asosiy postulat, qolgan 11 tasi, ya'ni natijalar, postulatni aniqlashtiradi yoki takomillashtiradi. Bu takliflarning barchasi konstruktsiyalar tizimining odamlarning dunyo va o'zlarini idrok etishida qanday ishlashini tasvirlaydi. Shaxsiy konstruktsiyalar psixologiyasining asosiy postulati quyidagicha:

"Shaxs faoliyati psixologik jihatdan voqealarni qanday oldindan ko'rishlariga muvofiq yo'naltiriladi" yoki boshqacha qilib aytganda, "shaxsiy "jarayonlar" voqealarni oldindan ko'rish vositasi bo'lib xizmat qiladigan konstruksiyalar tomonidan boshqariladi." Bu postulatning ma'nosi aqliy jarayonlar va inson faoliyati o'z yo'nalishini aniq belgilashni talab qiladi. Bu yo'nalishni belgilash mezoni kelajakdir, chunki oldindan ko'rish ham shuni anglatadi.

Odamlar ertaga ularni nima kutayotganini oldindan bilishga intilishadi. Hayotning mohiyati uning kelajakka yo'nalishi, oldingi holatlarni davom ettirishda yoki o'tmishdagi voqealarni doimiy ravishda aks ettirishda emas, balki ko'rinadi. Odatda, odamlarning keyingi tajribalari ularning voqealarni oldindan ko'rishlarini tasdiqlash yoki rad etishga xizmat qiladi.

Odamlar o'z qiziqishlari va qadriyatlariga asoslanib voqealarni oldindan aytib berishga imkon beradigan konstruksiyalardan foydalanadilar. Masalan, agar bir xil odamlarni taqqoslash uchun biri "jaxldor - quvnoq", "sodda – mug‘ombir", va boshqasi "ilmli-ilmsiz", "aqlli-axmoq" konstruksiyalaridan foydalansa, unda birinchisi axloqni bashorat qilish bilan ko'proq shug'ullanadi, ikkinchisi esa ko'proq aql-zakovat bilan bog'liq hisoblanadi va bu ularga nisbatan xatti-harakatlar ushbu konstruksiyalarga muvofiq farq qilishini kutish tabiiy.

J.A.Kellining "Shaxsiyat konstruksiyalari psixologiyasi" nazariyasiga ko'ra, u quyidagi oqibatlar bilan xarakterlanadi:

- Shaxs voqealarni ularning takrorlanishlarini talqin qilish orqali oldindan biladi.
- Kishilar voqea va xodisalarni talqin qilishda turlicha bo'lishadi.
- Har bir inson hayoti davomida voqealarni oldindan bilish uchun konstruksiyalar orasidagi munosabatlarning tartibli tizimini yaratadi.
- Konstruksiyalar tizimi cheklangan miqdordagi dixotomik konstruksiyalardan iboratdir, masalan, "yaxshi-yomon", "aniq-mavhum".
- Bipolyar konstruksiyada inson, kutganidek, o'z tizimining kengayishi va aniqligiga hissa qo'shadigan alternativani tanlaydi.
- Konstruksiya cheklangan hodisalar to'plamini bashorat qilish uchun qo'llaniladi. Hech bir konstruksiya inson duch keladigan barcha voqealarni qamrab olmaydi.
- Konstruksiyalar tizimi shaxs ketma-ket hodisalar tasvirlarini yaratgan sari o'zgaradi.
- Konstruksiyalar tizimidagi o'zgarishlar ushbu o'zgarishlar qaysi konstruksiyalarning qo'llanilish doirasini cheklaydi.
- Inson mantiqan bir-biriga mos kelmaydigan bir nechta konstruktiv quyi tizimlardan foydalanishi mumkin. Bu natija mantiq odatda odamlar hayotida ikkinchi darajali rol o'ynaydi.
- Bir kishining psixologik jarayonlari boshqasining psixologik jarayonlariga o'xshash bo'lib, u boshqasining tajribasiga o'xshash talqinga tayanadi.

- Bir kishi boshqa shaxsga ta'sir qiluvchi ijtimoiy jarayonda o'zining talqin jarayonlarini modellashtirgan darajada ishtirok etishi mumkin.

Xulosa shundan iboratki, kognitiv psixologiyada shaxs, uning xulq-atvori va hatti harakatlari kognitiv tuzilmasining mahsuli hisoblanadi. Shaxsning kognitiv tuzilishi yoki kognitiv uslubi uning narsa, voqea va hodisalarga munosabatini belgilab beradi. Shunday ekan, ijtimoiy munosabatlarni muvofiklashtirishda shaxsning kognitiv uslubidan foydalanishi xarakteriga asoslanish talab etiladi. Ob'yektiv olamni to'g'ri idrok qilish, ular haqida to'g'ri fikr yuritish kabi sifatlarni shakllantirish turli ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq muammolarga yechim topishga xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar.

1. Аверин В.А. Психологическая структура личности // Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.
2. Демина, Л. Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности: учебное пособие / Л.Д.Демина, И.А.Ральникова – Алтай: Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. — 81 с.
3. Формирование психологической культуры личности. [Электронный ресурс] – Москва, 2016.
4. Современная зарубежная социальная психология. Тексты/Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой, Л.А. Петровской. - М., 1984;
5. Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов/сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. - М, 2003.